

MÜƏLLİF TƏRƏFİNDƏN TƏRCÜMƏ OLUNAN BƏDİİ MƏTNLƏRİN MƏDƏNİ-KOQNİTİV NÖQTEYİ-NƏZƏRDƏN ÖYRƏNİLMƏSİ ÜSULLARI

Heç bir bədii əsər məkan-zaman vakuumunda mövcud deyil. Əsərdə istənilən halda həmişə zaman və məkan, və ya xronotop olur [3, 240]. Məkan və zaman bədii əsərin ərsəyə gəlməsində böyük rol oynayır, belə ki xronotop janrı müəyyənləşdirir, kompozisiya quruluşunu təmin edir, süjetlə, obrazlar sistemi və mövzu ilə ayrılmaz surətdə bağlıdır [3, c. 235]. Bu ədəbi kateqoriyanın əsas mənası ondan ibarətdir ki, bədii məkan və zaman bədii dünyanın mövcud olma formalarıdır [2, c. 60]. Hesab edilir ki, bədii xronotop da mətnin əsas kateqoriyalarından biri olub, mətnin qurulmasında iştirak edir, konkretliyi, təsvirin reallığını təmin edir. [3, c. 56]. Milli yazıçı və şairlərin müəllif tərcümələrinin təhlilində zaman kateqoriyası diqqəti cəlb edir. Ədəbiyyatşünaslıq nöqteyi-nəzərindən bədii zaman yazıçının zaman haqqında fikri deyil, bu elə bir zamandır ki, "yazıçı onu öz əsərində özü yaradır" [4, c. 76]. Əsərdə əhvalat bədii zamanda cərəyan edir: təsvir olunan hadisələr bədii zamanda baş verir, qəhrəmanlar bədii zamanda yaşayır və fəaliyyət göstərirlər [5, c. 1391]. Bədii zaman gerçək zamanı əks etdirmir, o yalnız "obrazdır, gerçəkliyin müəyyən modelidir, gerçək və uydurma onda birləşir". Bədii zaman bir neçə zamanın bir-birinə dolaşmış xassələrini səciyyələndirir: 1) real zaman – insanın ömür müddətindən (fizioloji zaman) və dövrü zamandan ibarətdir; 2) psixoloji zaman – insanın psixoloji dünyasının zamanı; 3) qeyri-real zaman: astral, mifoloji, fantastik və s.

Poetik mətnlər üçün bir qədər fərqli tipologiya səciyyəvidir: 1) konkret bədii zaman – lirik qəhrəmanın həyatı ilə əlaqələndirilmiş zaman; 2) ümumiləşdirilmiş bədii zaman – hər hansı bir şəxsin həyatı ilə əlaqələndirilmiş zaman; 3) zaman-abstraksiya – varlığın subyektindən məhrum edilmiş zaman; 4) zaman-transformasiya – qeyri-real obraz, zamanın əvəzləyicisi.

Mətnin dilçilik nöqteyi-nəzərindən bədii zamana aşağıdakılar daxildir:

1. süjet təşkil edən hadisələrin zamanı – süjet zamanı; 2. personajların zamanı (individual, xüsusi, şəxsi zaman), tərkibinə daxildir: əsərin qəhrəmanı tərəfindən zamanın subyektiv dərk edilməsi, onun bioqrafik zamanı və fəaliyyət zamanı; 3. müəllifin zamanı – müəllifin zamanı, "zaman konsepsiyasını, onun təsvir olunan hadisələrə münasibətində zaman mövqeyini" əks etdirir [Темирбулатова, с. 64]; 4. oxucunun zamanı – "oxunan əsərin rəşional və hissi-emosional qavranılması zamanı" [11, c. 65].

Bədii zamanın müəllif zamanı və oxucu zamanı kimi tərəflərinə toxunmaq istəyirəm, çünki məhz bu aspektlərdə müəllif tərcümələri və müəllif olmayan peşəkar tərcüməçilər tərəfindən edilən tərcümələr arasında mühüm fərqlər müşahidə olunur.

İlk belə mühüm fərq ondan ibarətdir ki, müəllif-tərcüməçi – bədii əsərdə təsvir olunan gerçək və uydurma hadisələrin müasiri və şahidi olmuş bir şəxsdir. Müəllif-tərcüməçi öz dövrünün sosial-ictimai, mədəni və tarixi hadisələrini individual-müəllif dünya qavrayışından keçirərək əvvəlcə onları orijinal mətnə, sonra isə tərcümə mətninə köçürür. Bununla yanaşı, həm əsas mətnə, həm də tərcümə mətnində müəllif zamanı bir tərəfdən müəllif mövqeyini əks etdirəcək, digər tərəfdən də bədii üsul kimi çıxış edəcək. Müəllif-tərcüməçi müəllif zamanını həyata keçirmək məqsədilə əsas və tərcümə mətnlərində istər yazıçının dili üçün, istərsə də bədii əsərdə təsvir olunan tarixi dövr üçün səciyyəvi olan leksikadan, üslubiyyatdan və sintaktik konstruksiyalardan istifadə edəcək. Müəllif-tərcüməçilərdən fərqli olaraq, müəllif olmayan peşəkar tərcüməçilər yazıçı-müəllifin mənsub olduğu dövrün şahidi deyillər, başqa sözlə, müəllif olmayan tərcüməçi üçün bədii əsərdə təsvir olunan hadisələr iki tarixi qatda verilir – bədii əsərdə təsvir olunan dövrün realilərini bilmək və bədii əsərin müəllifinin şahidi olduğu dövrün realilərini bilmək. Müəllif olmayan peşəkar tərcüməçi bu iki tarixi qatda əks olunan informasiyanı bilməsə, onun tərcüməsi mükəmməllikdən uzaq olur. C.Məmmədquluzadənin "Poçt qutusu" povestindəki parçanın tərcümələrini təhlil etdiyimizdə məhz bu vəziyyətlə qarşılaşırıq.

H.Minəşazov və A.Şərifdən fərqli olaraq, C.Məmmədquluzadə XIX əsr rus nitqi üçün səciyyəvi olan sözləri, söz birləşmələrini və sintaktik konstruksiyaları daha dəqiq seçmişdir. Bu fikri «нашел состояние ее настолько удовлетворительным» və «весьма нужные дела» kimi konstruksiyalar təsdiqləyir. Qeyd olunan ifadələrdəki «достаточно хороший» mənasını bildirən удовлетворительный sözünün və «важный» mənasını ifadə edən нужный sözünün müasir rus dilində başqa sözlərlə uyğunluğu bir qədər dəyişib. Hal-hazırkı dövrdə birinci ifadə əsasən həkimlərin peşəkar nitqində istifadə olunsa da, ikincisi artıq dildə işlənir. Lakin bu konstruksiyalar XIX əsr rus klassik ədəbiyyatı dilində normativ idi. XIX əsr rus klassik ədəbiyyatından gətirdiyimiz nümunələr buna sübut ola bilər: Собственно о больном он выразился, что *находит его* в настоящую минуту в *весьма удовлетворительном состоянии* (7, с. 56); Встал он утром с постели, как обыкновенно, правой ногой, умылся, справился, не приезжал ли за ним курьер с приглашением прибыть для окончательных переговоров *по весьма нужному делу*, спросил кофею, взял в руки газету, и вдруг видим: Увольняется от службы по прошению: бесшабашный советник Дыба [12] və başqaları. XIX əsr rus klassik ədəbiyyatından götürülən bu nümunələr onu sübut edir ki, "Poçt qutusu" povestindən olan parçanın rusca tərcüməsində müəllifin istifadə etdiyi cümlələr XIX əsr rus nitqi üçün təbii idi, müəllif-tərcüməçi bunu bildirdi, çünki o özü də XIX əsrin son dövrü üçün səciyyəvi olan rus dilinə yiyələnmişdi. H.Minəşazovun və A.Şərifin tərcümələrində vəziyyət əksinədir. Təhlil etdiyimiz parçanın H.Minəşazov və A.Şərif tərəfindən rusca tərcümələrində XX əsrin ortaları rus nitqinə xas olan leksika və stilistika işlənmişdir: «казал, что ей лучше» (H.Minəşazovda) və «заявил, что здоровье ее окрепло» (A.Şərifdə); «весьма важные дела» (H.Minəşazovda) və «срочные дела» (A.Şərifdə). Nəticə etibarilə, müəllif olmayan tərcüməçilər povestin tərcüməsində XIX əsr stilizasiyasını verməmişlər. Bunun iki səbəbi ola bilər: birincisi, rus klassik ədəbiyyatı ilə tanış olmalarına baxmayaraq, müəllif olmayan tərcüməçilər XIX

əsr rus nitqinin stilistikasına bələd deyildilər, bu müəllif-tərcüməçiyə, XIX əsr rus yazıçılarının müasirinə məxsus xüsusiyyət idi; ikincisi, ola bilsin ki, onlar müəllif təhkiyəsinin tərcüməsindəki bu stilizasiyanı mühüm hesab etməmişdilər. Bu nəticələr həm də təhlil olunan parçada işlənən yeganə toponimin transliterasiya formaları ilə əsaslandırılır.

C.Məmmədquluzadə əsərin rusca tərcüməsində Azərbaycan şəhəri İrəvanı Эривань kimi verir. Эривань – Azərbaycan şəhərinin XIX əsrdə yayılmış rus transliterasiyasıdır. Bu transliterasiyaya biz H.Minəsovun tərcüməsində də təsadüf edirik (ola bilsin ki, o, bununla povestdəki hadisələrin cərəyan etdiyi dövrə işarə edir), lakin A.Şərifin tərcüməsində İrəvan artıq sovet saitlənməsi ilə işlənir – Ериван.

Beləliklə, müəllif-tərcüməçinin üstünlüyü ondadır ki, o nəinki fon biliklərinə malikdir və iki millətin dünya dil mənzərəsində linqvokulturoloji xüsusiyyətlərini bilir, lakin həm də iki etnosun həyatında baş verən hadisələrin (siyasi, ictimai, sosial və s.) müasiridir, buna müvafiq olaraq da o, bədii əsərin yazıldığı zamanda və onun gələcəkdə digər dilə tərcüməsi üçün ünsiyyətdə istifadə olunan daha düzgün nitq konstruksiyalarını seçir. Artıq qeyd etmişdik ki, müəllif-tərcüməçinin müəllif olmayan tərcüməçidən digər üstünlüyü onun müəllif zamanından bədii üsul kimi istifadə etmək imkanına malik olmasıdır. O, müəllif-tərcüməçinin istəyindən asılı olaraq əsas və tərcümə mətninə daxil edilə və ya ixtisar oluna bilər. Deyilənə sübut olaraq, M.F.Axundovun "Aldanmış kəvakib" povestindən axmaq ingilislər haqqında olan parçanı gətirə bilərik.

Orijinalda: Bu kəvakibin həməqətinə mən təəcüb edirəm ki, necə bilməmişdilər iranilər onları aldadırlar. Yusif Sərrac Hərkiz İrəvanın şahı deyil idi. İranilər onu hiylə üzündən padşahi-məsnu eləmişdilər. Belə sadəlik olurmu ki, kəvakib özlərini iranilərə aldadıb biçarə və bitəqsir Yusif Sərracı bədbəxt etdilər. Şah Abbasi kənar qoyub qırx il sərəsər onun səffaklığına və cəbbarlığına bə'ətina nazir oldular.

Şah Abbas cəbbarlığının ədna əlaməti bu idi ki, bir oğlunu öldürdü, ikisinin dəxi gözünü çıxartdı. Dəxi oğlu yox idi, nəvəsi ona varis oldu. Amma kəvakibi və qınamaq (yeri) yoxdur. Şah Abbasın xudi-şəxsinə nisbətən kəvakibin bir ədavəti yox idi. Olara lazım idi ki, novruzdan on beş gün keçmiş İran səltənətinin təxtindən bir şəxsi aşağı salıb etsinlər. Bu vaxt da İran səltənətinin təxtində oturmuşdu Yusif Sərrac. Ona binaən kəvakib ona aşağı salıb bədbəxt etdilər. Kəvakibin hərgiz xəyalından xüturnəməzdə ki, iranilər onları aldadacaqlar, padşahi-həqiqənin əvəzinə padşahi-məsnuu onların sədəməsinin altına salacaqlar...

Vallah, qəribə əhməqdilər bu ingilis tayfası ki, belə xətərli millət ilə az qalmışdı cənk başlayarlar [8, s. 231-232].

Müəllif tərcüməsi: Я удивляюсь простоте двух планет, которые не могли заметить, что персияне их надувают, хитростью возведя в шахи Юсифа-Серража, оставив в стороне самого шах-Аббаса, и были потом равнодушными зрителями сороколетнего его тиранства и бесчеловечия, которое, между прочим, выразилось в том, что он убил одного сына, а двоим выколол глаза... У него больше детей и не осталось: ему наследовал внук! – Впрочем и планеты нельзя винить. Они собственно к особе шах-Аббаса никакой личности не имели, им нужно было в то время свергнуть кого-нибудь с персидского престола, а в это время его занимал Юсиф-Серраж: они и сломали ему шею; им вовсе не приходило в голову, что персияне будут надувать их и на место действительного царя подведут под их удар поддельного [10, № 31].

Hekayə söyləyənin fikrinin gedişatını pozmayan əhəmiyyətsiz ixtisarlardan başqa, müəllif tərcüməsində son cümlənin tərcüməsi buraxılmışdır: «и до чего же глупы эти англичане, что чуть было не затеяли войну с таким опасным народом!». [7, c. 50]. M.F.Axundov orijinal mətnə ingilisləri xatırlayarkən tarixi hadisələri müasir dövrü ilə əlaqələndirməyə çalışmışdı: təhlil olunan fraqmentdə müəllif 1 noyabr 1856-cı ildə başlamış və 4 mart 1857-ci ildə başa çatmış ingilis-fars müharibəsinə işarə edirdi. Müharibənin səbəbi Persiyanın əfqan şəhəri Heratı idarə etməklə bağlı iddiaları idi. Beləliklə, "povestdə təsvir olunan və XVI əsrdə (1595-ci il) baş vermiş hadisələr istehza ilə müasir hadisələrlə əlaqələndirilir və belə bir nəticəyə gəlinir ki, astroloji xəbərlərin qabağını vaxtında almaqda tərcübəsi olan farslardan ehtiyat etmək lazımdır" [1, c. 50].

Qeyd edək ki, orijinal mətnə bu fraqment bir tərəfdən müəllifin şahidi olduğu siyasi hadisələrə müəllif nöqtəyi-nəzərini əks etdirmək məqsədilə verilmişdi, digər tərəfdən o (yəni bu fraqment) Azərbaycan oxucusunun qavrayışına hesablanmışdı. Nəticə etibarilə, orijinal mətnə fraqment istər müəllif, istərsə də oxucu zamanını əks etdirir. Müəllif tərcüməsində axmaq ingilislər haqqında olan son cümlə ixtisar olunmuşdu, çünki müəllif-tərcüməçi onu yalnız oxucu zamanı ilə əlaqələndirmişdi. Azərbaycan oxucusu üçün nə aydınsa, rus oxucusunda bu, hissi-emosional narahatlıq doğura bilər. C.Məmmədquluzadənin "Poçt qutusu" povestindən olan digər parçanın orijinal mətnini və rus dilindəki müəllif tərcüməsini müqayisə etsək, buna əmin olarıq.

Orijinalda: Bəli, başına dolanım, xan, qurban olsun sənən mənim yetim-yesirim. Sənsiz mənim bir günüm da olmasın. Bəli, gördüm ki, hərif utanmaz-utanmaz kağızları qutudan ehmallica çıxartdı, dəstələyib burdu qoltuğuna. Qutunun qapısını örtüb, istədi düzəlsin yola. Mən tez qaçıb yapışdım urusun qolundan, qoymadım getsin. Dedim, ay aşna, hara aparırsan kağızları. Xala səndən, ötrü kağızları bura salmayıbdı ki. Dinməz-söyləmz üzünün suyunnan xalqın kağızlarını qoy yerinə. Dedim Novruzəli hələ ölmüyübdü ki, sən onun ağasının kağızını aparasan. Belə işlər yaxşı deyil, adam özgənin malına tamah olmaz. Məgər sizin şəriətdə oğurluq günah yazılmayıbdı. Xan, məni çövür balalarının başına məni mürəxxəs elə, qoyun gedim: bivaxtdı hava qaralıqlayır [8, c. 85].

Müəllif tərcüməsi: Да... Ну, вижу – господин этот несколько не стесняясь, вытащил из ящика пакеты, сложил их в пачку, взял под мышку и, закрыв ящик, хотел удрать. Я сию же минуту подбежал, схватил его за руку и говорю: - Эй, дорогой, куда ты несешь пакеты? Люди не для тебя ведь положили их в ящик. Говорю, пока, слава Богу, Новрузали жив, он не дозволит, чтобы ты утащил письмо его покровителя, - что не хорошо, говорю, что ты соблазняешься чужим добром, говорю – неужели ваш шариат не признает кражу за грех [2, c. 12].

Bu fraqmentin tərcüməsində C.Məmmədquluzadə H.Minəşazov və A.Şərif kimi urus sözünü onu əvəzliyi ilə əvəz etmişdi. Fikrimizcə, bu sözün başqa sözlə ilə əvəz edilməsi onunla izah olunur ki, rus oxucusu əsəri etik baxımdan emosional qavraya bilərdi.

Beləliklə, verilən fraqmentlərin təhlili belə bir nəticə çıxartmağa imkan verir ki, müəllif-tərcüməçi tərcümə mətnində müəllif zamanını vermək üsulunda sərbəstdir, lakin tərcümə prosesində oxucu zamanını daxil edərkən o, oxucu auditoriyasının emosional qavrayışını nəzərə almağa çalışır.

Ədəbiyyat

1. Axundov M.F. Əsərləri. Bakı: 1962, C. 3, 245 s.,
2. Axundov M.F. Обманутые планеты // Кавказ, 1864, № 25, 27, 30, 31.
3. Бахтин М.М. Формы времени и хронотопа в романе. Очерки по исторической поэтике // М. Бахтин. Вопросы литературы и эстетики. М.: 1975, с. 234-407
4. Гальперин И.Р. Текста как объект лингвистического исследования. М.: Едиториал УРСС, 2004, 144 с
5. Достоевский Ф.М. Преступление и наказание, 1866. [kartaslov.ru/цитаты-из-русской-классики/ со словосочетанием/ удовлетворительное%20состояние
6. Лихачев Д. Внутренний мир художественного произведения // Вопросы литературы, 1968, № 8, с. 74-87
7. Мамедкулизадэ Дж. Почтовый ящик // Новое обозрение, 1904, № 6724, с. 1-2
8. Мəmmədquluzadə С. Əsərləri. Bakı, 1983, С. 1, səh. 80-87.
9. Нестерик Э.В. Художественное время как литературная и текстовая категория / Текст: непосредственный // Молодой ученый, 2015, № 9(89), с. 1391-1393.
10. Новрузов Р.М. История авторского перевода. Баку, 1997, 116 стр
11. Темирбулатова А.Б. Художественное время и пространство: их значение и функции // Вестник КазГУ. Серия филология, 2001, № 1, с. 60-67.
12. Салтыков-Щедрин М.Е. Письма к тетеньке, 1882) [kartaslov.ru/цитаты-из-русской-классики/со-словосочетанием/нужные+дела

Аçar sözlər: müəllif tərcüməçi, peşəkar tərcüməçi, müəllifin zamanı, oxucunun zamanı.

Ключевые слова: автор-переводчик, профессиональный переводчик, время автора, время переводчика

Key words: author translator, professional translator, during the author, during the translator

Методы изучения художественных текстов с культурно-познавательной точки зрения, переведенных автором Резюме

Таким образом, анализ приведенных фрагментов позволяет сделать вывод, что автор-переводчик свободен в способе указания авторского времени читателя в процессе перевода он старается учитывать эмоциональное восприятие читателя.

Cultural-Cognitive Point of Translated Literary Texts-Review Study Methods Summary

Thus, the analysis of the given fragments allows us to conclude that the author-translator is free in the method of the giving the author's time in the translated text, but when entering the reader's time in the translation process, he tries to take into account the emotional perception of the reader.

Rəyçi: prof. Rafik Manaf oğlu Novruzov